

HEGYI ÁDÁM

Moloch bálvány Vadászon

A református öntudat és a reformáció emlékének összekapcsolódása a 18. században a Körös-Maros Közi Szent Társaságban¹

Moloch bálvány a vadászi templomban

Vadászon a 18. század második harmadában érdekes konfliktust váltott ki a falu templomában található szobor, ugyanis a helybeli református lelkipásztor 1769 körül leromboltatta azt. Első pillanatra a helyzet egyszerűnek tűnik, mert a kálvinista templomokban nem szokás a katolikus templombelsőkre jellemző díszítés, ezért nem csoda, hogy az újonnan megválasztott lelkész azt eltávolíttatta. Mégsem egyértelmű a helyzet, mert nem világos, hogy a reformáció kezdete óta eltel két-száz év alatt miért nem zavart az addig senkit. Ráadásul nincs is arra vonatkozó hiteles adatunk, hogy valóban 1769-ben történt meg a szoborrombolás, ugyanis a „Molok Bálvány” első említése csak 1832-ből származik. Az egyházközség anyakönyvébe ekkor írták be azt a visszaemlékezést, amely nem is a vadászi, hanem a Vadásztól nem messze található Ágya lelkipásztorától származik. Dávidházi János a 19. század második évtizedétől kezdve szolgált Ágyán,² és ő volt az, aki egy 91 éves feltételezhetően vadászi lakostól – Albert Mihálytól – hallott arról, hogy 1769-ben Szilágyi János lelkész leromboltatta a szobrot. A szobor létezésére és rombolására tehát egyetlen bizonyítékunk egy idős ember visszaemlékezése:

1 A tanulmány megírását a Reformáció Emlékbizottság REB-17-KUT-0001 számú pályázata valamint a Nemzeti Kutatási, és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú témapályázata támogatta.

2 Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*. II. köt. Debrecen 1908, 191.

„A torony belső napkeleti oldalán, a Molok bálvány még 1769be is meg volt, amint azt nékem ágyai lelkipásztor és tractualis assessor, Tisztelendő Dávidházi János úr beszéllette illy alá írással: Molok amellyre még a most is élő 91. éves Albert Mihály is emlékezik, és amellyett idősb tiszteletes Szilágyi János faragtatott le.”³

1843-ban a vadászai anyakönyvet felhasználva készült egy újabb kézirat gyülekezettörténet, amelyben a Molochra vonatkozó rész kisebb módosítással került be: Dávidházi János ágyai lelkész közreműködését nem tartalmazza. Nem tudjuk, miért került ki ez a szövegből, viszont lényeges információ tűnt el ezzel, mert így úgy tűnik, mintha a vadászai lakosok közösségi emlékezete megőrizte volna a szoborrombolás történetét, és annak lejegyzéséhez nem lett volna szükség Dávidházi segítségére.⁴

A vadászai templomra régóta felfigyelt már a művészettörténet, mert a 19. század második felétől kezdve különböző szakmunkák rendszeresen foglalkoztak annak középkori eredetével. Sajnos viszont mind máig nem sikerült azt tisztázni, mit is érthetett Dávidházi János a „Molok Bálvány”-on, mert a maradványait nem sikerült megtalálni, így nem ismerjük, mit ábrázolt.⁵ Tudjuk, hogy az Ószövetségben többször is előfordul a Moloch-kultusz, amelynek során gyermekáldozatokat mutattak be. A mózesi törvények viszont az ilyen jellegű bálványimádást szigorúan tiltották, és az Újszövetségben is elítélték azt. Molochot a köznyelv sokszor azonosítja az ördöggel, de a Szentírásban nincs arra utaló jel, hogy

3 Román Nemzeti Levéltár Arad megyei igazgatósága (a továbbiakban:) AML, fond nr. 2077. *Vadászai házassági és halotti anyakönyv 1768–1838*, fol. 71r. Vö.: Bunyitay Vince: *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig*. III. köt., Nagyvárad 1884, 477–478.

4 Román Nemzeti Levéltár Bihar megyei igazgatósága / Szalontai Református Egyházközség iratai fond 43. 145. dosar 24. *Vadász ekklesiái régiség = Szalontai egyházmegye története*. Köszönöm Emódi András segítségét, aki felhívta a figyelmem erre a forrásra. Érdekes, hogy a nagyváradai püspökség történetének kutatója csak az 1843-as változatot ismerte, az 1832-ben keletkezett szöveget nem. Vö.: Bunyitay Vince, *i. m.* 477–478.

5 Emódi Tamás – Lángi József: *A vadászai templom és Keresztrefeszítés-képe*. = *Építészet a középkori Délmagyarországon*. Szerk. Kollár Tibor. Bp. 2010, 807–828.; Rómer Ferencz Flóris: *Régi falképek Magyarországon*. (Monumenta Hungariae Archaeologica III.) Bp. 1874. 108; *Archaeológiai Értesítő* XII (1892). 258–260. *Árpád-kori emlékek Aradmegyében s vidékén*. Alföld (1878). 222 sz.; Sz. Máthé Márta: *Rómer Flóris bihari munkássága (A bihari útinapló)*. Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (1975). 311.

azért áldoztak volna neki, mert az alvilág urának tartották.⁶ A vadász szövegkörnyezetben viszont inkább arról van szó, hogy a reformátusokat sokkal inkább a szobor katolikus bálvány jellege zavarta, semmint az ördögábrázolás. Az viszont 1832-ben a helyi lakosok előtt is ismert volt, hogy nemcsak egy szobor volt a templomban, mert az „vak ablakokkal, faragott és festett képekkel”⁷ volt tele. Tehát a középkori eredetű templomot a 18. században még gazdag belső díszítés (ülőkülkék, szobrok, freskók) jellemezte, amelyből ma csak a keresztrefeszítés-képe látható.

A református identitás fejlődése Magyarországon a koraújkorban

Magyarországon a hétköznapi életben nem minden esetben különültek el egymástól a protestánsok és a katolikusok. Így például Kecskeméten a hitújítás korától kezdve a református és a katolikus közösség viszonylag békében élt egymással: 1564-ig közösen használták a templomot, ezt követően közvetlenül a katolikus templom mellett épült fel a református. Amikor 1678-ban leégett a reformátusok temploma, az új templom építését katolikusok is támogatták, valamint 1739-ben a kecskeméti reformátusok közösen állítottak szentháromságszobrot a katolikusokkal.⁸ Annak ellenére, hogy a kora újkorban egyáltalán nem volt ritka eset az, hogy a református gyülekezetek a középkori templomdíszítést érintetlenül hagyták, mégis felmerül a kérdés, hogy Vadászon miért nem zavarta a közösséget a bálványimádásnak titulált képi és faragott ábrázolás. Egész pontosan inkább az a kérdés, hogy miért és kiket kezdett el zavarni a „Molok Bálvány”? Ez a kérdés csak úgy válaszolható meg, ha megvizsgáljuk a református öntudat fejlődésének történetét, mert ennek megerősödése (ortodoxsá válása) okozta azt, hogy az em-

6 2Kir. 23.10., ApCsel. 7.43. Vö.: Georges Minois: *A pokol története*. Bp. 2012 (A kútnál), 92–103.

7 AML fond nr. 2077. *Vadászi házassági és halotti anyakönyv 1768–1838*, fol. 71r.

8 Szappanos Károly: *A Kecskeméti Ref. Egyház és iskolái története*. = *Fejezetek a 400. tanévét ünneplő kecskeméti református gimnázium történetéből 1564 – 2006*. Szerk. Szabados László. Kecskemét 2006, 15, 34.; Polgár Mihály: *A kecskeméti reform. Eklézsia rövid története*. Kecskeméti Protestáns Közlöny I (1858)1, 45–46.

berek elzárkóztak a katolikus hagyományoktól. Elemzésünk során nemcsak a vadászai egyházközség identitását kívánjuk rekonstruálni, hanem a relevánsabb kép érdekében a Körös-Maros Közi Szent Társaságra is kiterjesztjük vizsgálatunkat.

A Körös-Maros Közi Szent Társaság egy református egyházmegye megnevezése volt, amely a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el. Az egyházmegye története visszanyúlik a hitújítás korához, de ténylegesen 1734-ben, a *Carolina resolutio* alapján jött létre, amikor a Tiszántúli Református Egyházkerületben megállapították az egyházmegyék határait. Ekkor összesen huszonkét anyaegyházközségből állt (Makó, Hódmezővásárhely, Szentes, Algyő, Békés, Gyula, Öcsöd, Szentandrás, Gyoma, Tarcsa, Fás, Vésztő, Doboz, Vári, Gyarmat, Nagyzerind, Bélzerind, Vadász, Ágya, Erdőhegy, Gyorok, Sebes), amelyek közül később az algyői és a fási gyülekezet megszűnt.⁹

Az egyházmegyét Debreceni Ember Pál makói esperességként említi, de több névvariánsát is ismeri: békési, körös-marosközi, alsó-földi, alsó-vidéki.¹⁰ Annak ellenére, hogy 1734 után az egyházmegyét hivatalosan „Békési Seniorátusként”¹¹ hívták, 1791-ben Szentmiklósi Sebők Sámuel alesperes még mindig olyan pecsétnyomót használt, amelynek felirata szerint ő a „Körös Maros közti Sz(ent) Társaság” vezetője volt. Sőt! A pecsét még a dualizmus idején is használatban volt.¹²

A hitújítás kutatói előtt jól ismert fogalom a konfesszionalizáció, amelyet Heinz Schilling és Wolfgang Reinhard dolgozott ki az 1980-as években. Schilling és Reinhard szerint a kora újkori Német-Római Birodalomban a felekezeti, társadalmi és politikai konfliktusok közös nevezője a religio. Ezek szerint a felekezetképződés központi szerepet

9 Barcsa János: *i. m.* 86. Kis Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*. Békéscsaba – Szeged 1992 (Dél-alföldi évszázadok 5). 69–70, 87–91.

10 Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Ford. Botos Péter. Sárospatak 2009, 459.

11 Kis Bálint: *i. m.* 1992, 69; Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (a továbbiakban:) TtREL I.1.a.3. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. 3. kötet 1736–1759. p. 15–39.

12 TtREL I.29.c.12. Békés-bánáti református egyházmegye iratai. Elmozdított tanítók, kitiltott tanulók 1794–1905. Egyháztörténet, krónikai feljegyzések 1761–1889. *A Békési egyházmegye Békésszentandrásán 1791. július 13-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyvi kivonata*.

kapott a kora újkori történeti folyamatok alakításában. A modell a konfesszionalizáció egyik fontos részének tartja azt a jelenséget, amikor az adott felekezet saját hittételeinek kizárólagossá válása érdekében korlátozza a más felekezetekkel való kapcsolattartást, és saját vallási identitást épít ki, amelyre propagandisztikus eszközöket használ fel.¹³ Noha a Német-Római Birodalomban sem jött létre olyan vallási közösség, amely ennyire mereven elzárkózott a többi felekezettől, mégis fontos azt figyelembe vennünk, hogy a vallási öntudat egyik fontos jellemzője a többi felekezettől való elkülönülés.¹⁴

A hazai református egyház történetének kutatói között egyfajta konszenzus van azt illetően, mikortól kezdve beszélhetünk határozott kálvinista identitásról és a katolikus egyháztól való merev elzárkózásról. Ezek szerint a felekezeti tudat és a reformáció emléke még alig mutatható ki a 17. század elején Magyarországon. Református öntudat csak a linzi béke és különösen a gályarab-per után alakult ki. A hétköznapi életben a 16. században a felekezetek nem különültek el mereven egymástól: nem azok az egyházi énekek voltak népszerűek, amelyek a felekezeti identitást erősítették, hanem azok, amelyek vallási szempontból semlegesek voltak, vagyis nem a teológiai nézetek súlykolásával foglalkoztak. Sőt! Még az úrvacsora és áldozás közötti szembetűnő különbség sem zavarta az egyszerű, hétköznapi embereket.¹⁵ Természetesen a református egyház igyekezett tagjaiban kialakítani a vallásos öntudatot, amelyet

13 Kármán Gábor: *A konfesszionalizáció hasznáról és káráról: Egy paradigm margójára.* = *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség.* Szerk. Lukács Anikó. Budapest 2013 (Rendi társadalom – polgári társadalom 25). 27–28.; Wolfgang Reinhard: *Zwang und Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters.* Zeitschrift für historische Forschung X(1983). 257–277.

14 Kármán Gábor: *i. m.* 32. Matthias Asche: *Humanistische Distanz gegenüber dem „Konfessionalisierungsparadigma“ Kritische Bemerkungen aus der Sicht der deutschen Bildungs- und Universitätsgeschichte.* Jahrbuch für historische Bildungsforschung VII(2001). 261–282. Anselm Schubert: *Kommunikation und Konkurrenz: Gelehrtenrepublik und Konfession im 17. Jahrhundert = Interkonfessionalität – Transkonfessionalität – binnenkonfessionelle Pluralität: Neue Forschungen zur Konfessionalisierungsthese.* Hg. von Kaspar von Greyerz. Güterloh 2003 (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 201). 105–131.

15 Heltai János: *A menyei tudomány tiszta világos folyamja. Adalékok a felekezeti tudatok kialakulásához az 1616–1619-es évek vitairatai és prédikációi alapján = A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században.* Szerk. Száraz Orsolya. Debrecen 2018 (Loci memoriae Hungaricae 7.). 197–207. Péter Katalin: *A felekezetek felett álló Magyarország a reformáció után.* = *Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban.* Szerk. Illés Pál Attila. Piliscsaba – Budapest 1999. 9–25.

a kálvinistákra jellemző szóhasználat létrehozásától kezdve, a hittételek meghatározásán át, egészen a katekizmusok rendszeres újrakiadásáig minden területen megpróbált kézben tartani.¹⁶ Mégis a református identitás csak lassan alakult ki, így egyes esetekben felekezeti öntudatot formáló szokások csak a csendes ellenreformáció idején jöttek létre. A 18. században a kálvinista gyülekezetek jelentős része csak úgynevezett magán vallásgyakorlási joggal rendelkezett, hiszen a katolikus egyház igyekezett a protestánsok nyilvános vallásgyakorlását korlátozni. Ez a magán vallásgyakorlás viszont éppen azt segítette elő, hogy a felekezeti öntudat jobban megerősödjön.¹⁷

A 18. században még egyáltalán nem ütköztek meg azon a reformátusok, ha valaki letérdepelve imádkozott, viszont ezt a szokást ma katolikus elhajlásnak tartják.¹⁸ Mégis a felekezeti identitás fokozatos kialakulásának vagyunk a felvilágosodás századában a szemtanúi, mert már 1718-ban Bél Mátyás azt jegyezte föl az egyik diákjáról, hogy igen nyakas kálvinista. Nyilván azért jellemezte így őt, mert Gellén Gábor nevű tanulója határozottan hangoztatta református meggyőződését.¹⁹ Ugyan ezzel a jelzővel illetve 1726-ban Johann Karl Reichard a evangélikus lelkész általában a magyarországi reformátusokat.²⁰ Mindezen túl más jelek is arra utalnak, hogy a reformátusok a hétköznapi vallásgyakorlás terén is egyre inkább elkülönültek a katolikusoktól.

16 Graeme Murdock: *Calvinist catechizing and Hungarian Reformed identity. = Confessional identity in East-Central Europe.* Ed. Maria Crăciun – Ovidiu Ghitta – Graeme Murdock. Aldershot 2002. 81–98.; Bitskey István: *Felekezetiesség és identitástudat Magyarország kora újkori irodalmában.* Bp. 2013, 22–27, 36.

17 Forgó András: *A kései konfesszionálisizáció magyarországi jellegzetességeiről.* Korall (2014). 105. Tusor Péter: *Felekezetszerveződés a kora újkorban.* Vigilia LXXI-II (2008). 12–18. Robert J. W. Evans: *Die Grenzen der Konfessionalisierung. Die Folgen der Gegenreformation für die Habsburgerländer (1650–1781).* = *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur.* Hg. von Joachim Bahlcke – Arno Strohmeier. Stuttgart 1999. 395–412.

18 Dienes Dénes: „Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam” A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon. Sárospatak 2002. 56.

19 Tóth Gergely: *Bél Mátyás pozsonyi tanítványai: a pozsonyi evangélikus liceum anyakönyvének vonatkozó részei Bél és utódai megjegyzésével.* (Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlések. V.) 2007. 186, 203.

20 Friedrich Lotz: *Johann Karl Reichard (1700–1753). Der erste Banater evangelische Pfarrer nach der Türkenzeit. Ein Lebens- und Kulturbild aus der Frühzeit der Südostdeutschen.* Südostforschungen, XXII (1963). 344.

A magyar református egyházban a kereszt szimbolikus használatának eltűnése szintén a 18. században ment végbe, mert a csendes ellenreformáció idején a református egyházban a kereszttel szemben erős ellen-szenv alakult ki. Egyszerűen azért, mert a rekatolizáció a kereszt használatával szimbolikus térfoglalásokat hajtott végre, hiszen igyekeztek minél több településen feszületeket felállítani, amely egyértelműen annak volt a jele, hogy a katolikus egyház igényt formált az adott település híveinek felügyeletére. Ez ellen való tiltakozásul a reformátusok tudatosan megtagadták a kereszt használatát, helyette a templomok csúcsaira kakast illetve csillagot tettek. Ez a szokás annyira erőssé vált, hogy a 20. században hiába próbált meg néhány gyülekezet keresztet tenni a templomuk tetejére, nem engedték meg nekik azt.²¹ Ha viszont a kereszt ellen ilyen erősen tiltakoztak a reformátusok, akkor hogyan lehetséges az, hogy a vadászi templomban katolicizmusra jellemző díszítést találunk?

Úgy gondolom a pontos választ akkor adhatjuk meg, erre a kérdésre, ha megvizsgáljuk hogyan alakult a kollektív emlékezet, az identitás és a történelem viszonya.

Európában valójában a 18. században alakította át a könyvnyomtatás feltalálása annyira a köztudatot, hogy abban megjelentek a széles világról való ismeretek, amelyek a földrajzi leírások, a kézikönyvek és más nyomtatványok elterjedésének voltak köszönhetőek. A Nagy francia enciklopédia megjelenése jól mutatja azt, hogy a teljes emberi emlékezetet a 18. században próbálták meg írásba foglalni.²² Ennek ellenére kisközösségek (egyházközségek) szintjén nem beszélhetünk ilyen szabályozott kollektív emlékezet létrejöttéről.

A történelem nem azonos az emlékezettel, mert az emlékezet csoport-specifikus, míg a történelem egyetemes. A történelem a tényeken alapul, míg az emlékezet a múlthoz való érzelmi kötődésen. A kollektív emlékezet a csoport számára fontos, mert rajta keresztül értelmezi a múltját, ezért működése nem tökéletes, hiszen gyakran a sebzett, a sértett fél szemüvegén keresztül mutatja be a régmúltat.²³ Ez pedig hasonló a gyász által okozott traumához, és az azt leküzdeni akaró folyamathoz, amely-

21 Kósa László: *A kereszt jele a magyarországi protestánsoknál.* = Uő.: *Művelődés, egyház, társadalom.* Bp. 2011. 15–33.

22 Jacques Le Goff: *History and Memory.* New York 1996. 81, 85.

23 Jan Assmann: *A kulturális emlékezet.* Bp. 2013. 44–46.

nek során az emberek a rossz emléket helyettesítik valamivel, és később azt már valós eseménynek is gondolják.²⁴ A kollektív emlékezet viszont közösségformáló erővel bír, és gyakran egy-egy közösséget ért traumák során erősödik meg.²⁵ A 18. században elég sok olyan hatás érte Magyarországon a református egyházat, amelyek elősegíthették ilyen torzult emlékképek kialakulását.

Kérdés, hogy a kora újkorban az egyházközség történetét megíró lelkész, lerombolta az emlékezetet, vagy megteremtette-e azt? Pierre Nora szerint a történelem csak akkor lesz emlékezet, ha ahhoz rítus is társul. Ez a rítus nagyon gyakran helyszínekhez kötődik, mint például ismert személyek halálának helyszínéhez, vagy híres békekötés helyszínéhez. A kollektív emlékezet egyik fontos jellemzője a helyekhez való kötődés, a helyek különösen nagy tisztelete.²⁶ Egyházközségek esetében ilyen helynek tekinthetjük a templomot, mert az abban zajló rítus erősíti meg a vallásos öntudatot. Mivel Vadászon láthatóan katolikus jelképek is használatban voltak, nem egyértelmű, hogy a csendes ellenreformáció során hogyan alakult a gyülekezet identitása.

A református egyháztörténet-írás jellemzői

Mindegyik vallásra jellemző, hogy az újonnan keletkező vallásos rituálék, dogmák ráépültek a korábbi szokásokra: egyfajta összekötőkapocsként működtek a régi és az új szokások között.²⁷ Egyértelmű, hogy a református egyház fejlődése is így alakult, mégis az alábbi kérdések megválaszolásával dönthetjük el, milyen volt Vadászon és a Körös-Maros Közi Szent Társaságban a református öntudat, és az hogyan viszonyult a hitújítás emlékéhez.

Kiindulásként különösen fontos annak megvizsgálása, milyen adatokból, forrásokból gyűjtötték össze a gyülekezet eredetét és múltját: fontosabb volt-e a kálvinista múlt bizonyítása a valós eseményekhez ké-

24 Paul Ricoeur: *Az emlékezet sebezhetősége. = A kulturális örökség.* Szerk. Erdősi Péter–Sonkoly Gábor. Bp. 2004. 24–31.

25 Astrid Erll: *Memory in culture.* Houndmills 2011. 109–112.

26 Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája.* Aetas, III(1999). 152–157.

27 Maurice Halbwachs: *On collective memory.* Chicago and London 1992. 83–87.

pest, vagy sem? Ezt követően meg kell azt vizsgálnunk, hogy milyen az emlékezet írójának és a közösségnek a viszonya: elutasítja a közösség az egyház hiteles történetét, vagy a sajátjáénak érzi azt? Végezetül meg kell néznünk, hogy a kollektív emlékezetet alakító szövegek hangsúlyoznak-e a református egyházra jellemző jegyeket vagy sem.

A hazai protestáns egyháztörténet-írás a 17. század végétől kezdve teljesebben ki, de a felekezeti identitásképzés nem csak a történeti munkákban található meg, mert az már a hitújítás kezdetén megindult. Ez kezdetben a kortárs reformátorok szóbeli elbeszélésein és írásos szövegein alapult, majd létrejöttek azok az egyházi írások, amelyek a felekezeti szabályokat, a kegyességi szokásokat és egyéb vallási határvonalakat meghatározták. A 18. században a protestáns értelmiség számára létkérdés lett, hogy tudjanak olyan történeti munkákat felmutatni, amelyekkel igazolhatták saját létezésüket. A református egyházban ennek legismertebb megtestesítője Debreceni Ember Pál egyháztörténeti műve lett.²⁸ A gyülekezeti életben viszont a nyomtatott szövegeket kevesen forgatták, a felekezeti öntudat fejlesztése a prédikációkon, szóbeli beszélgetéseken és a gyülekezet dokumentációin keresztül zajlott. Egy-egy kisközösség identitásának alakulását leginkább azok a források mutatják be, amelyeket maguk a közösségek hoztak létre. Református gyülekezetek esetében ezek az egyházközségek által írt írásos dokumentumok. A Magyar Királyság délkeleti területén a reformátusok között a 18. században kezdtek megjelenni az első ilyen iratok. Ezek az esetek többségében anyakönyvek voltak, amelyekbe olyan jellegű feljegyzések is bekerültek, amelyek bepillantást engednek nyújtani az egyházközség identitásába, mert ezekben rögzítették a gyülekezet eredetét és történetét. Jelentőségük abban rejlik,

28 Guitman Barnabás: *A Sáros vármegyei reformáció protestáns emlékezetének rétegei.* = *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16 – 18. században.* Szerk. Száraz Orsolya. Debrecen 2018 (Loci memoriae Hungaricae 7). 209–210.; Tóth Gergely István: *Historia querelarum. Sérelmekből összeállított egyháztörténet Okolicsányi Pál Historia diplomatica című munkájában.* = *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16 – 18. században.* Szerk. Száraz Orsolya. Debrecen 2018 (Loci memoriae Hungaricae 7). 223.; Ritoók Zsigmondné: *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai.* Magyar Könyvszemle (1973)2-4, 175–185. Graeme Murdock: *A magyar református egyháztörténet-írás.* = *Egyház és kegyesség a kor újkorban: Kutatástörténeti tanulmányok.* Szerk. Fazakas Gergely – Csorba Dávid – Baráth Béla Levente. Debrecen 2009. 59–81.

hogy találunk bennük olyan adatokat is, amelyek a korabeli református öntudatról is szolgáltatnak információkat.²⁹

Véleményem szerint a Körös-Maros Közi Szent Társaságban a gyülekezeti írásbeliség legnívósabb produktuma a szentesi egyházközség krónikája, amely a 18. század közepétől kezdve a katolikus egyházban használt historia domushoz hasonlóan egészen 1825-ig évről évre rögzítette a gyülekezet történetét.³⁰ Ehhez hasonlóan Hódmezővásárhelyen is komoly írásbeliség volt, amely leginkább Szőnyi Benjámintevékenységének volt köszönhető.³¹ A felvilágosodás századában a Körös-Maros Közi Szent Társaságban rajtuk kívül még Békésen, Békésszentandrásán,³² Dobozon, Erdőhegyen, Gyomán, Gyulán, Köröstarcsán, Makón, Nagyzeréden, Öcsödön, Vadászon és Vésztőn vezettek olyan történeti feljegyzéseket, amelyekből a reformáció emlékére és a kálvinista öntudatra következtethetünk.

A múlt iránt megélnkülő érdeklődés jele a parasztkrónikák megjelenése is. Sajnos ezekben az általunk vizsgált egyházmegyében nem találunk olyan adatokat, amelyek a hitújítással és a református identitással összefüggésbe hozhatók volnának, de meg kell őket említenünk, mert keletkezésük azt mutatja, hogy a parasztok világában a 18. században már szintén jelentkezett egy olyan igény, amely a család, a közösség

29 Jávorka Kata: *Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai*. Népi kultúra – népi társadalom, V-VI(1971). 71.; Molnár Ambrus: *A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól = Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27-28.* Szerk. Erdmann Gyula. Gyula 1989, 328–333.; Tóth Krisztina: *Katolikus és protestáns egyházlátogatási jegyzőkönyvek*. Levéltári Szemle LVII(2007)3, 56.

30 *A szentesi református eklezsia története 1700–1825*. Közread. Takács Edit. Szentes 2001. [elektronikus dokumentum], <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/>; Bagi Zoltán: *Szentes város református közössége a 18. században a Béli István, Gál István és a Kiss Bálint által írt eklezsiatörténet alapján. = Mezőváros, reformáció és irodalom*. Szerk. Szabó András. Budapest 2005. 185–186.; Filep Antal: *Szokásleírások a 18. és a 19. századból*. Népi Kultúra – Népi Társadalom V-VI(1971). 115–134.

31 Szeremley Samu: *Szőnyi Bénéámin és a hódmezővásárhelyiek 1717–1794*. Bp. 1890. 177–178.

32 Érdekes, hogy Szentendrásán az egyházközség jegyzőkönyvébe később kerültek be azok a történeti adatok, amellyel a reformátusok a múltjukat igazolták, mint egy olyan levélbe, amelyet a földesúrnak írtak 1804-ben. Vö.: Gombos János: *A XVII–XVIII. századi felvidéki népességmozgás és Tótkomlós újraterelése szlovákokkal. = Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből*. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula 1989. 19.; Békésszentandrás Református Egyházközség levéltára I.65.b.1. Jegyzőkönyvek. *Omniarium egyháztörténeti feljegyzésekkel 1806–1873*.

identitását történeti távlatban is meg akarta határozni. Ilyen jellegű dokumentumnak tekinthetjük Szentesen a Petrák-krónikát, amelyet a 18. század közepén kezdtek el vezetni, majd egészen a 20. század elejéig másolták a város lakosai. Sajnos a 18. századból egyetlen példánya sem maradt fenn, a ma ismert legkorábbi másolatok a 19. század közepén készültek.³³ Vásárhelyen Hódi Mihály helybeli parasztgazda vezetett egy naplót, amely a 18–19. század fordulóján készült családtörténeti bejegyzéseket tartalmazott.³⁴ Vizsgált időszakunkon jóval túl viszont már keletkeztek olyan parasztkrónikák, amelyek kitérnek a református-katolikus viszonyokra és a kálvinista egyház eredetére is. Békés mezőváros történetét így írta meg egy ismeretlen kéz a dualizmus idején.³⁵

Úgy gondolom, az önazonosság keresésének fontos állomásának tekinthetjük azt is, amikor a mezővárosi értelmiség elkezd lakóhelyének múltját kutatni. A Körös-Maros Közi Szent Társaságban ez valójában csak a reformkorban történt meg, de ezek előfeltétele volt, hogy az adott településen a 18. századtól kezdve kezdtek el történeti feljegyzéseket vezetni, amelyeket ezek az amatőr történészek aztán elemezhetek. A református egyház szempontjából meg kell említenünk Kis Bálint munkáját, amely a békési egyházmegye múltját mutatta be, de Ecsedy Gábor gyulai kálvinista lelkész is hasonló munkát végzett, amikor 1832-ben publikálta a Tudományos Gyűjteményben a *Gyulának polgári és egyházi állapota a régiebb és újabb időkben* című művét. 1835-ben Szirbik Miklós makói református lelkész írta meg Makó városának és egyháza-inak történetét. 1834 és 1837 között vetette papírra Dávidházy Bekes Sámuel a gyomai református egyház történetét. Meg kell még említenünk más felekezetek történetíróinak a munkásságát is, mert a Körös-Maros Közi Szent Társaság történetével kapcsolatban ők is hasznos adatokat közöltek, így például Petik Ambrus katolikus tanító 1784-ben elkészítette Békés vármegye leírását, az evangélikus Skolka András pedig

33 Takács Edit: *A Petrák-krónika keletkezése, fennmaradása és tartalma.* = Uő. *A XVI–II–XX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön.* Szentes 1997–1998. (Szentesi műhely füzetek 2). 43–58.

34 Szentí Tibor: *Parasztvallomások.* Bp. 2008. 318, 482, 490.

35 Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára R 2986 nr. 1-2. *Feljegyzések az 1726-tól amik történtek Békés városában. Békési krónika. Ismeretlen krónikás műve 1874 után.*

1806-ban Mezőberény ismertetését. A római katolikus Ágoston János Békésszentnadrásról és Öcsödről készített történeti munkákat.³⁶

A Német-Római Birodalomban a reformáció 200. évfordulójának megünneplésére már komoly történeti munkák készültek, amelyek részletesen mutatták be 1517 és az azt követő évek eseményeit.³⁷ Magyarországon viszont az egyházközségek történeti emlékezete ehhez képest sokkal felszínesebb volt, mert az egyes gyülekezetek egyháztörténeti feljegyzései igen eltérő képet mutatnak a történeti források használatát tekintve. Talán az egyik leghitelesebb korabeli kutatómunkának vagyunk tanúi a békésszentandrásai eklézsia 1804-ben megfogalmazott kérvényében, mert ebben a levélben a szentandrásai reformátusok leírják a falu betelepítésének történetét, valamint azt, hogy a katolikusok elvetették tőlük a templomot, ezért Tótkomlóra kénytelenek járni az evangélikus templomba. Igazuk bizonyítása érdekében beadványukhoz csatolták másolatban Rudnyánszky József 1746-os levelét is, amelyben elvette a templomot a reformátusoktól.³⁸

Békésen szintén okiratok másolásával igyekeztek a templom református eredetét bizonyítani. 1732-ben Szikszai György írta be az anyakönyv első lapjára azt a feljegyzést, amelyben Békés vármegye főispánja igazolta, hogy a településen korábban is állt már kálvinista templom:

„Anno 1732 mensis Julii die 4

Az Úrnak háza a régiség miatt és a sok változások miatt a régiség miatt dűllő félben lévén újonnan építetett (még pedig az előtt fábul lévén) új teglákbul, új fákból úgy, hogy valamely régi épület(ne)k az az vagy közönséges háznak vagy templomnak csak egy darab fűrt[?] vagy fája is ebben nem csináltatott, hanem a régi fatemplom helyén (amelly is három ízben fábul azon egy helyen reformátusoktól csináltatott volt) a Békesi Szent Ecclesianak igaz református

36 Kósa László: *Történetkutató kisvárosi értelmiség a reformkorban* = Uő.: *Művelődés, egyház, társadalom*. Bp. 2011. 49–66. Szabó Ferenc: *A várostörténeti krónikák és feljegyzések születése és hatása az Alföldön*. = *A XVIII–XX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön*. Szerk. Takács Edit. Szentes 1997–1998. (Szentesi műhely füzetek 2). 5–14.

37 Thomas Albert Howard: *Remembering the Reformation*. Oxford 2016. 35–37.

38 Gombos János: *i. m.* 19. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban:) MNL OL P 590 D. Fasc. No. 607. Rudnyánszky család levéltára. *Békésszentandrás református egyház elöljáróinak levele földesurához, Békésszentandrás, 1804. április 28.*

tagjaitúl maguk költsége által fel álltatott, amint ennek nyilvánvalóságáról tanúbizonyságot tesznek e következő megjegyzések:
Békés vármegyének fő espánnya, Levenburgch [sic! Löwenburg] őnagysága.
Örökös földesura, Harocher [sic! Harruckern] György őnagysága...³⁹

Való igaz, hogy Békésen a reformáció már igen korán elterjedt, de az korántsem jelentette azt, hogy csak református gyülekezet létezett a mezővárosban. Erről viszont nem szívesen beszélnek a kálvinista emlékezetformálók. Bod Péter egyenesen azt állította, hogy Békésen nem vert gyökeret a szentháromságtagadás. Holott jól tudjuk, hogy a 16. században a reformátusok és az unitáriusok között volt Békésen egy hitvita, amelynek az lett az eredménye, hogy Békésen a hívők egy részét meggyőzték az unitáriusok, és Tóth Miklós erdélyi antitrinitárius vezetőt akarták lelkészüknek meghívni. Sőt! A vita hatására a református mágocsi lelkész is kijelentette, hogy gyülekezetével együtt át akar térni az unitárius hitre.⁴⁰

A békésieket később is foglalkoztatta egyházközségük eredete, ezért 1795-ben újabb történeti összefoglalást készítettek. Ennek megírásához az ismert 18. századi egyháztörténeti kézikönyvön kívül (Ember Pál), más munkákat is felhasználtak, mint például Pápai Páriz Ferenc *Rudus Redivivum* című egyháztörténetét és Skaricza Máté által Szegedei Kis Istvánról írt életrajzot:

“Excerpta ex historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvanisa, conscripta per Paulum Ember, edita per Frid. Adolphum Lampe Traiecti ad Rhenum, 1728, 1728 Ecclesiasm Helv. conf. addictorum Bekesiensem concermentia. Lib. II. ad annum 1523 pag. 58. secutus auctoritatem Franc Páriz-Pápai in Rudere Redivivo... Joh. Nadanyi in Flor. hung. lib. A cap. 1. pag. 216.
Lib. II. ad ann. 1553 pag. 105. Stephanus Szegedinus...
Lib. II. ad an. 1569 pag. 248...”⁴¹

39 Békési Református Egyházközség Levéltára (a továbbiakban:) BREL Anyakönyvek. I.62.a.2. *Szülöttek, összeeskettek, megholtak, s némelly az Ekkléziát s Várost illető jegyzetek jegyző könyve 1773–1783 évig.*

40 Balázs Mihály: *Teológia és irodalom*. Bp. 1998 (Humanizmus és reformáció). 36–39.; Molnár Amburs: *Békés pusztulása és újjászületése*. Bp. 1999 (Protestáns művelődés Magyarországon 3). 25–27, 33–36.

41 BREL Anyakönyvek. I.62.a.3. *Szülöttek 1783 július 28.–1795. Összeeskettek 1783. július 30 – 1795. Anyakönyve.*

Kevesebb eredeti forrást használtak fel a szentesi egyház keletkezésének megírásakor, mert annak történetét csak kézikönyvekből állították össze. Köztük természetesen legtöbbször Ember Pál munkájára hivatkoznak. Az egyházi krónika egyébként egész mértéktartó, mert arról ír, hogy nem sokat tudunk Szentes reformációjáról, de minden bizonnyal a 16. században már végbement az, és az egyház folyamatosan működött is.⁴²

Az egyházközségek életében igen komoly problémát jelentett annak felkutatása, hogy mikor jött létre az adott településen a református gyülekezet. A vésztői lelkipásztor 1786-ban szomorúan állapította meg, hogy semmilyen írásos dokumentum nincs a templom eredetéről, de még a közösségi emlékezet sem tudta azt egyértelműen megmondani, hogy „mitsoda vallású emberek építették ezen templomot, mi féle nemzettség tisztelte benne az Istent arra senki nem emlékezik.”⁴³ Ehhez hasonlóan alakult a helyzet Borossebesen is, mert 1806-ban a lelkipásztor csak 1765-ig visszamenőleg tudta kideríteni a gyülekezetben szolgált lelkipásztorok neveit, a többi információ az írásbeliség hiánya miatt elveszett.⁴⁴

A kisebb gyülekezetnek számító Ágyán viszont 1799-ben már az iskola számára egy önálló jegyzőkönyvet nyitottak, amely azért érdekes, mert önálló iskolai iratkezelés a Körös-Maros Közi Szent Társaságban csak a nagyobb iskolaközpontokra volt jellemző, mint például Hódmezővásárhelyen, Békésen és Szentesen.⁴⁵

Több egyházközségben semmilyen írásos dokumentumot nem használtak fel a gyülekezet eredetének bizonyítása érdekében, hanem csak a helyi idős emberek emlékezete alapján állították a református egyház létezését. Öcsödön például 1806-ban kezdték el a gyülekezet múltját kutatni, de érthetően az ekkor élők már semmit nem tudtak a reformáció korszakáról mondani:

42 Takács Edit: *A szentesi*. <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/011.JPG>

43 Vésztői Református Egyházközség levéltára I.450.a.1. *Keresztelési (1759–1816), halotti (1772–1816) és házassági (1772–1818) anyakönyv omniáriummal*.

44 Borossebesi Református Egyházközség levéltára b.1. *Lelkészi névsor 1765–1848, Kurátori számadás 1812–1846, Mindenest jegyzőkönyv (1806) 1824–1849*.

45 TtREL I.29.a.2. Békés-bánati református egyházmegye iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. *Közgyűlés, Gyulavári, 1799.február 28.*

„ad 1mum. A mostan élő emberek nem emlékeznek ugyan arra, hogy hallottak volna a régiektől, hogy ezen ekkelsia a reformatiokor fundáltatott volna...
ad 2um. Hallottak a mostani embereink között sokan, hogy a posztaságra jutása előtt ezen ekklesiában fa templom volt, és harang láb...”⁴⁶

Gyulaváriban még az öcsödihez is később, csak 1826-ban írták meg először a gyülekezet történetét. Igaz, itt nem is a hitújításkori eredetet igyekeztek bizonyítani, hanem azt, hogy a román lakosok elköltözésével a falu szintizta reformátussá vált:

„Gyula Váriban a régi öregek előadása szerint oláhok laktak, de mikor ülték meg, nem tudatik. Az oláhok közzé úgy szivárogtak idővel a Tisza hátról az eszlőbbi magyarok neveztesenn az ezen írás idejében élt 84 esztendős Pap Mihály nevű öregnek és az Arató familiának ősei Kis Arból, a Nagy nevenn lévőké a Szilágyból, a Csukásoké a N[agy]Kunságból (vagy Kabárol?), a Dasné familia törsoke Ér Semjénből, a Nagy György familiájé Erdélyből, de mikor nem tudatik.
Egynehányból idővel annyira szaporodtak, hogy predikátorjok is lett t(udni) i(l)lik) először Mándoki István, a 2dik a fási elpusztult ekklesia prédikátora Szathmári József, amikor az ekklesia már 70 házból állott... és ekkor lett tiszta refta ekklesia a Vári ekklesia...”⁴⁷

Vajon a katolikus múltat őrző vadászi gyülekezet esetében milyen forrásokkal igyekeztek igazolni a falu református hitét? A gyülekezet legelső anyakönyvét 1768-ban nyitották, és ennek első lapján megtalálható az 1769-ben írt „Elmlekezetre melto dolgoknak fel jegyzese”. Ez azért érdekes, mert a Moloch bálvánnyal kapcsolatos megjegyzés ugyan ebben az anyakönyvben található, de néhány lappal később és más kéz írásával. Az egyháztörténeti jegyzetek elején viszont 1769-ben még szó sem volt Molochról, helyette azt tartották fontosnak rögzíteni, hogy „A vadászi ekklesiát a(nn)o 1597. református magyarok laktak Almási János Darus[?] Jenei esperest idejében, amint Lampe uram Historiájában meg tettzik”.⁴⁸ Ezek szerint a lelkész egyszerűen megelégedett egy egyháztörténeti kézikönyv használatával, alaposabb kutatómunkát nem végzett.

A közösség kollektív emlékezetére épülve készültek a lelkészi névsorok is. Ezek bizonyos esetekben nemcsak a lelkipásztorok neveit és

46 Öcsödi Református Egyházközség Levéltára (a továbbiakban:) ÖREL I.325.b.1. *Presbiteri jegyzőkönyv (1806) 1809–1869.*

47 Gyulavári Református Egyházközség levéltára I.162.a.1. *Keresztelési (1825–1856), házassági (1825–1855, 1920–1926) és halottak anyakönyv (1852–1856). Konfirmáltak anyakönyve 1889–1909, 1912–1941, egyháztörténeti feljegyzésekkel.*

48 AML fond nr. 2077. *Vadászi házassági és halotti anyakönyv 1768–1838.* fol. 55r.

szolgálati idejét közlik, hanem részletes életrajzi adatokat is közölnek. Közülük 1675 az a legrégebbi dátum, amelyet sikerült így rögzíteni: a makói egyházközség krónikája szerint 1675-től szolgált a településen Bökényi János.⁴⁹ A gyulai tűzvész után Juhász István prédikátor szintén az emlékezetre alapozva írta meg az eklézsia történetét. Ő 1736-ig tudta visszavezetni a városban szolgált lelkészek névsorát, és ő is részletes biográfiai adatokat közölt.⁵⁰ A többi történeti feljegyzés csak a lelkészek neveit sorolja föl, de a régmúltra való odafigyelést mutatja, hogy Dobozon még így is 1634-től kezdve ismerik a faluban szolgált prédikátorok névsorát.⁵¹ Öcsödön csak 18. századi listát tudtak összeállítani, amely 1715-től kezdődően tartalmazza a lelkészek névsorát.⁵² Gyomán a rektorok neveit gyűjtötték így össze. Ezt a listát több kéz írta, és rengeteg betoldást tartalmaz, ennek alapján a Gyomán legkorábban szolgált rektor nevét 1763-ból ismerjük. Ez igen gyenge közösségi emlékezetre utal, mert a listát 1794-ben írták, vagyis alig 30 év távlatára tudtak visszaemlékezni.⁵³ Még gyengébb a nagyzeréni eklézsia kollektív emlékezete, mert az 1790-ben nyitott anyakönyvben meg sem kísérelték a faluban korábban szolgált lelképásztorok nevét összegyűjteni. Helyette csak az anyakönyv megnyitásának évétől kezdve vezették a névsort egészen 1907-ig.⁵⁴

A fentebb felsoroltakhoz képest teljesen külön csoportba sorolhatjuk azokat a történeti feljegyzéseket, amelyek kizárólag csak az egyházközség egykori vagyoni helyzetét tárták föl. Így például Nagyzeréden 1790-ben bemásolták az anyakönyve az 1777-ben kötött malombérleti szerződést.⁵⁵ 1784-ben Erdőhegyen letették az új templom alapkövét. A bejegyzés írásképeiből nem egyértelműen eldönthető, hogy a templomépítéshez kapcsolódik Bíró Jánosné 20 krajcár adománya, de az, hogy

49 Makói-Belvárosi Református Egyházközség levéltára I.250.b.1. *Presbiteri jegyzőkönyv omniáriummal (1675) 1787–1812.*

50 Gyulai Református Egyházközség Levéltára (a továbbiakban:) GyREL I.160.b.1. *Presbiteri, leirati és egyházfegyelmi jegyzőkönyv 1793–1841.*

51 Dobozai Református Egyházközség levéltára I.124.a.2. *Keresztelési (1808–1824), házassági (1808–1833) és halotti (1808–1838) anyakönyv.*

52 ÖREL I.325.b.1. *Presbiteri jegyzőkönyv (1806) 1809–1869. p. 4.*

53 Gyomai Református Egyházközség levéltára I.157.a.5. *Halotti anyakönyv 1794–1826. fol. 1v.*

54 AML fond nr. 2081. *Nagyzeréni Református Egyházközség keresztelési, házassági és halotti anyakönyve 1790–1839. fol. 6r.*

55 AML fond nr. 2081. *Nagyzeréni Református Egyházközség keresztelési, házassági és halotti anyakönyve 1790–1839. fol. 1r.*

ilyen csekély összegű adományt fontosnak tartottak feljegyezni, az azt mutatja, hogy a templomépítés központi szerepet töltött be az eklézsia életében.⁵⁶ Köröstarcsán 1777 és 1801 között vezették a gyülekezet számára felajánlott összegeket. Annak ellenére, hogy ezek az adományok az anyakönyv „Meg jegyzésre méltó eklésiai dolgok” című részében találhatóak, valójában nem történeti adatok, mert ugyanúgy mint a nagyzeréndi lelkipásztorok esetében, itt sem a múltból gyűjtötték össze az adatokat, hanem csak az anyakönyv megnyitásának évétől kezdve.⁵⁷

Valós eseményeket mutattak be ezek az egyháztörténeti feljegyzések vagy torzították az információkat? A kérdés megválaszolásakor ne feledjük, hogy Magyarországon a közösségi használatú könyvtárak könyvanyaga a 18. században egyáltalán nem volt korszerű, tehát ha valaki tudott olvasni, és igénye is lett volna rá, akkor se tudta volna a nyugat-európai szellemi áramlatokkal a lépést tartani. Erre csak a magángyűjtemények voltak alkalmasak. A potenciálisan elérhető könyvállomány inkább csak a múltba való bezárkózást segítette elő, amely vallási közösségek esetében a merev (ortodox) hitelvek megőrzését jelentette.⁵⁸ A gyülekezetek könyvtárait ugyan túlzás lenne közösségi használatú könyvtáraknak titulálni, de mégis valami ahhoz hasonlóról beszélhetünk. Ezt igazolja az, hogy több olyan adatunk is van, amely azt bizonyítja, hogy a gyülekezeti írásbeliség megkezdésével közel azonos időben az egyházközség szerény könyvtárral is rendelkezett. Így például Erdőhegyen 1801-ben összesen két kötetből állt a gyűjtemény, amely Nádudvari Péter prédikációs kötetét és Ember Pál munkáját foglalta magában.⁵⁹ Szentesen 1747-ben vásároltak legelőször templomi használatra Bibliát.⁶⁰

56 AML fond nr. 2046. *Erdőhegyi Református Egyházközség keresztelési, házassági és halotti anyakönyve 1772–1800.* első kötetstábla.

57 Köröstarcsai Református Egyházközség I.232.a.1. *Keresztelési, házassági és halotti anyakönyv 1777–1830.*

58 Monok István: *Az olvasott örökség – hagyomány és megújulás = Kulturális örökség – társadalmi képzelet.* Szerk. György Péter–Kiss Barbara–Monok István. Budapest 2005. 83–91.

59 Erdőhegyi Református Egyházközség levéltára. *Körrendeleti jegyzőkönyvek. Körrendeleti jegyzőkönyv 1785.*

„Az Erdő Hegyi Reformata Szent Ekklesiának Könyvei ezek a mellyek fel jegyeztettek Anno 1801. d(ie) 16 Maji Szik[?] G. által:

1. Nehai Tiszteletes Tudos Férfiunak Nádudvari Péter Uramnak 84 Prédikátziói
2. Innepi Ajandekul az Isten Sátorába fel vitetett Szent Siklus[?] Debreczeni Ember Pál munkája.”

60 Takács Edit: *A szentesi.* <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/104.JPG>

Látható, hogy az elérhető könyvanyag nem tette lehetővé mélyebb történeti kutatások végzését. Azok a szerencsésebb gyülekezetek, mint Békésszentandrás és Békés, ahol még iratok is fennmaradtak, ritka kivételnek számítottak. A többi helyen be kellett érni az idős emlékezetével, ezért ezeket a feljegyzéseket nem tekinthetjük tudatos torzításnak, inkább csak az adott körülmények között elérhető legjobb eredménynek. Ez viszont nem jelenti azt, hogy a kollektív emlékezet összhangba került volna a történetírással, ugyanis felemás viszony mutatható ki a vadászi egyházközség tagjai és az eklézsia történetírója között. Ennek bemutatásával rá is térünk második kérdésünkre: milyen az emlékezet írójának és a közösségnek a viszonya?

Emlékezet és közösség

Fentebb már említettük, hogy Vadászon 1769-ben kezdték el az egyházközség krónikáját írni. A szöveg három nagyobb egységből áll: az első részt 1769-ben Szilágyi János helybeli prédikátor vetette papírra. Ezt a szöveget kisebb-nagyobb megszakításokkal Szilágyi vadászi szolgálatának végéig, 1797-ig folyamatosan vezette. A 19. század elején hosszabb ideig senki sem folytatta az egyháztörténeti feljegyzéseket, majd 1823-ban újabb bejegyzések születtek. Végül 1832-ben az új lelkipásztor ismét elkezdte a krónikát írni. Mint tudjuk, a Moloch bálvány említése az 1832-es szövegben található. De miért nincs nyoma a legelső bejegyzésben, hiszen a szöveg tanúsága szerint a szobor lerombolója, és a krónika első írója ugyan az a személy volt. Ráadásul az első részben kimondottan sokat foglalkoznak a templom leírásával, mert Szilágyi elmeséli az 1713-as átépítést, majd az 1768-ban véghezvitt felújítást is, de soha egyetlen szóval sem említi, hogy a templombelsőben katolikus díszítés lett volna. Sőt! Arról sem szól, hogy a Moloch szobrot eltávolíttatta volna. Helyette viszont részletesen leírja, milyen átkot helyeztek el a torony új gombjában azok ellen, akik a templom lerombolására törnének:

„T(iszteletes) Aszali János uram prédikátorságáb(an) a(nn)o 1713. újjittatott meg a templom teteje és a prédikáló szék...

A vadászi reformátusok tornya meg újjittatott a(nn)o 1768 die 1.[?] Septembr. A költség, amellyel meg újjittatott mint egy 600 vonás forintba ment.

Az ekleziának előjárói, akik hivatalképpen munkások voltak a torony(na)k megépíttetésében így következnek rendel: Szilágyi János prédikátor, Szilágyi György curator, Szimian István bíró, Kelemen Mihály eskütt, Albert Mihály eskütt, Maté István, Vágó Gergely esküttek, Veres György malomb(író)[?] Valaki nem szereti a mi Úr I(sten) sz(en)t és ezt az ő nevé(ne)k ditsőíttetésére meg újjittatott i(ste)n házát, legyen átkozott, és I(ste)ntől örökké elszakasztatott. 1 Kor. 16.22. Valaki ennél a sok költséggel megépíttetett vadászi reformátusok templomának tornyának romlására igyekezz(e)n,⁶¹ és aki akármilyen úton módon el akarja venni szállják reá mind azok az átkok,⁶² valamelyek meg íratattak a Moses 5. könyvé(ne)k 28. részének 15. versétől fogva az 68dik versig: Átkozott lészesz a városb(an), átkozott a mezőben átkozott legyen a te kosarod és a te kenyeres edényed, átkozott legyen a te méhed(ne)k gyümöltse. Valakik pedig ennek az i(ste)n ház(án)ak pártfogói⁶³ és oltalmazói lesznek: szálljak reá mind azok az áldások, amellyek a Moses 5dik könyvében az 28. részének előjáró verseiben meg íratattak: Áldott lészesz a városb(an), áldott lészesz a mezőb(en), áldott legyen a te méhednek gyümöltse.”⁶⁴

A művészettörténeti kutatások bebizonyították, hogy a templomban található freskót valószínűleg tudatosan hanyagul festették le, mert az alig sérült, és a festés alatt is jól kivehető volt körvonala.⁶⁵ Érdekes viszont, hogy Vadásztól nem messze, Feketegyarmaton szintén középkori eredetű templomot használtak a reformátusok, amely szintén gazdagon díszített volt. Itt viszont olyan alaposan tüntették el a freskót a kálvinista testvérek, hogy létezésére csak a 20. században derült fény. Sajnos a feketegyarmati kora újkori egyházközségi iratanyagban semmilyen történeti feljegyzés nem maradt fenn, így nem tudjuk, miért viszonyultak másképpen a katolikus szimbólumokhoz a gyarmatiak mint a vadásziak.⁶⁶ Mégis, ha összevetjük a restaurátori tapasztalatokat a történeti forrásokkal, akkor az derül ki, hogy Szilágyi nem kérkedett tetteivel. Nem akarta a szoborrombolást megörökíteni. Ennek hátterében természetesen állhatott a katolikus megtorlástól való félelem, de sokkal valószínűbb, hogy a vadászi lakosok nem értettek egyet azzal: immel-ámmal lefestették a Krisztusképet, de hitük gyakorlásában nem zavarta őket. Ezért le-

61 Beszúrás: gonosz vegre

62 Beszúrás: hamissan ahoz tartozó tsak egy lépésnyi földek együtt

63 Beszúrás: építői

64 AML fond nr. 2077. *Vadászi házassági és halotti anyakönyv 1768–1838*. fol. 55r.

65 Emődi Tamás – Lángi József: i. m. 807.

66 Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára. Egyházközségek iratai, jelzet nélkül. *Feketegyarmati egyházközség kurátori számadása 1798*.

het az, hogy a kortárs krónika semmit sem mond a templom belső díszítéséről, mert a lelkipásztor érezte azt a feszültséget, amely a református hitelvek és a lakosság vallási igénye között jelentkezett. Hosszú távon ez olyan hatással lehetett a lelkipásztor és a gyülekezet közötti viszonyra, hogy 1832-ben csak az ágyai lelkésznek sikerült olyan idős embereket találnia, akik elmesélték neki a 18. században történeteket.

Egyelőre nincsen arra utaló adatunk, hogy a katolikus egyház megpróbálkozott volna a vadászi templom visszaszerzésével. Pedig a nagyváradi katolikus püspök, Patachich Ádám igen komolyan vette az egyház-építést: nemcsak a püspöki székhely megerősítésével foglalkozott, hanem igyekezett az egyházmegye plébániáit is támogatni. Patachich éppen azokban az években vezette a váradi püspökséget, amikor Vadászon lefestették a freskót.⁶⁷ Nem egyértelmű az sem, hogy 1733-ban miért a csanádi püspök vizsgálódott Vadászon, és miért nem tett lépéseket a vadászi templom visszafoglalására. Falkenstein Adalbert 1733-ban három jelentést is készített a vadászi reformátusokról, de egyikben sincs nyoma annak, hogy a templombelsőről tényleges információkkal rendelkezett volna.⁶⁸ Jelenleg nem tudjuk, miért nem került ez a templom a katolikus egyház látókörébe, talán azért nem, mert a vadásziaknak sikerült a katolikus egyház elől eltitkolniuk templomuk eredetét. Ha ez igaz, akkor a közösség és az emlékezet további furcsaságával állunk szemben: a vadásziak minden eszközzel eltitkolták a katolikus papság elől a templomuk belső díszítését, tehát ragaszkodtak református identitásukhoz, de

67 Bunyitay Vincze: *i. m.* IV. köt. 317–350.

68 Sprenger Mária – Wallon Emma: *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok. 3. füzet. Székesfehérvári, kalocsai, csanádi és győri egyházmegye 1733 – 1779. Művészettörténeti adatok.* Budapest 1971. 81. Vadász később a váradi püspök fennhatósága alá került. Vö.: Bunyitay Vince: *i. m.* 477–478. A csanádi püspökség történetével foglalkozó kötet nem ismeri ezt az összeírást. Martin Roos: *Erbe und Auftrag. Momente aus der Vergangenheit der Diözese Csanád und ihrer Nachfolgebistümer, Bd. 1. Die alte Diözese Csanád. Zwischen Grundlegung und Aufteilung 1030 bis 1923. Teil 2: Vom Barock bis zur Revolution 1718–1850. Teilband a/1718–1800.* Szeged – Nagybecskerek – Temesvár 2010. 10–93. MNL OL C 38 Helytartótanácsi levéltár. Acta cassae parochorum. Egyházmegyék szerint rendezett iratok. Csanád. Nr. I. fol. 17r–19v, 21r–24v, 25r–32v. *Falkenstein Adalbert beszámolója a csanádi egyházmegyéről, fogalmazvány, Temesvár, 1733. március 25. Falkenstein Adalbert beszámolója a csanádi egyházmegyéről, tisztázott változat, Temesvár, 1733. május 21 és 1733. augusztus 26.*

egyben szorosan kötődtek a katolikus díszítésekhez is. Így a közösségi emlékezet az előbb megállapított belső feszültségeken túl (közösség vallási igényei ellentétben álltak a református tanításokkal), arra is rákényszerítette az emlékezetet írásba foglaló lelkipásztort, hogy egy szót se írjon a Moloch bálványról, mert ha az egyháztörténeti feljegyzések illetéktelenek kezébe jutnak, akkor a katolikus egyház nyugodtan támadást indíthatott volna ellenük.

Utolsó kérdésként azt kell megválaszolnunk, hogy a kollektív emlékezetet alakító szövegek hangsúlyoznak-e a református egyházra jellemző jegyeket vagy sem.

Református kollektív emlékezet

A csendes ellenreformáció korában nem meglepő, ha a református közösségek haraggal és félelemmel tekintettek a katolikusokra. Mint láttuk, ez volt az az időszak, amikor a kereszt használatától tudatosan elzárkóztak a kálvinisták. Vajon a Körös-Maros Közi Szent Társaságban is végbement a református identitás ilyen jellegű megerősödése? Közrejátszhatott ebben a reformáció emlékének ápolása?

Több helybeli egyháztörténeti feljegyzés is utal arra, hogy már a hitújítás korában reformátussá lett az adott település. A szakirodalom legjobban ezt Hódmezővásárhelyen tárta föl, de másutt is találunk ilyen jeleket.⁶⁹ Juhász István a gyulai tűzvész után nemcsak az 1736-tól Gyulán szolgált lelkipásztorok életrajzát írta meg, hanem az egyházközség korai reformációjának történetét is. Ez persze nincs összhangban a mai kutatási eredményekkel, de Juhász igencsak fontosnak tarthatta azokat, mert 1822-ben szúrta be azokat a krónikába, amikor ő már több mint egy évtizede nem is szolgált Gyulán.⁷⁰ 1824-ben Kerekes Mihály borossebesi lelkész szintén azt állította, hogy a sebesi eklézsia már 1547-től kezd-

69 Szeremlei Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története*. I. köt. Hódmezővásárhely 1927. 5–103.

70 Csepregi Zoltán: *A gyulai uradalom egyházi viszonyai a brandenburgi korszakban (1510–1530)*. = *Város, uradalom, vár*. Szerk. Héjja Julianna Erika – Erdész Ádám. Gyula 2017. 53–63.; GyREL I.160.b.1. *Presbiteri, leirati és egyházfegyelmi jegyzőkönyv 1793–1841*.

ve református volt.⁷¹ A szentesi gyülekezet krónikája szintén ehhez hasonlóan fogalmazott a szentesi reformáció történetével kapcsolatban.⁷² A hódmezővásárhelyi és a szentesi krónikák többször is szólnak arról, hogy a 18. században milyen üldöztetéseket kellett a katolikusoktól elszenvedniük. A szentesiek legnagyobb szívfájdalma a templomuk elvesztése volt.⁷³

Semmilyen nyoma sincs viszont annak, hogy a reformáció emlékét azon túl is ápolták volna, hogy meghatározták az adott település református egyházközségének megalakulásának idejét. Ez nem mond ellen mások kutatásainak, mert a kora újkorban Magyarországon a református egyházban mások szerint sem ünnepelték a gyülekezetek a reformáció jubileumát. Az első gyülekezeti ünneplésekről inkább csak 1817-ből vannak adataink. A kollektív emlékezet ilyen jellegű építésére inkább Nyugat-Európában találunk példát, ahol már 1617-ben egész komoly kiadványdömping született a reformáció ünneplésével kapcsolatban, és ünnepeket is szerveztek a hitújítás kezdetének megünneplésére.⁷⁴

Véleményem szerint az egyháztörténeti krónikák eredetképzetei megerősítették a közösségek vallásos öntudatát, de a reformáció emlékének intenzív ápolásával nem foglalkoztak. A legjobb példa erre a vadászgyülekezet esete, amely még a 18. század második harmadában is ragaszkodott a katolikus szimbolikához.

71 Borossebesi Református Egyházközség levéltára b.1. *Lelkészi névsor 1765–1848, Kurátori számadás 1812–1846, Mindenest jegyzőkönyv (1806) 1824–1849.* p. 3.

72 Takács Edit: *A szentesi.* <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/011.JPG>.

73 Sima László: *Szentes város története.* Szentes 1914. 229–230.

74 Imre Mihály: *Protestáns–katolikus polémia az 1617-es centenáriumról, a magyar recepció jelei = A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században.* Szerk. Száraz Orsolya. Debrecen 2018 (Loci memoriae Hungaricae 7). 26–40.; Thomas Albert Howard: *i. m.* 14–16.